

Statens fastighetsverk
Box 2263
103 16 STOCKHOLM

Beslut

Datum 2020-06-22
Dnr RAÄ-2019-2531

Ändring av skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Hemsö fästning, Utanö 3:55 (del av), Härnösands kommun, Västernorrlands län

Riksantikvarieämbetet beslutar med stöd av 6 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen att skyddsbestämmelser enligt här bifogade förslag ska gälla för Hemsö fästning.

Redogörelse för ärendet

Anläggningen är sedan 1998 statligt byggnadsminne med av regeringen fastställda skyddsbestämmelser. Riksantikvarieämbetet bedömer att nuvarande skyddsbestämmelser behöver förtydligas, bland annat bör det klart framgå att mätstationen på Kläffsön ingår i byggnadsminnet. Tidigare beslut innehåller inga kartor som visar avgränsningen av byggnadsminnet.

Tidigare beslut saknar även kulturhistorisk värdebeskrivning och relevant historik som ingår i detta förslag.

Riksantikvarieämbetet upprättade 2020-03-10 ett förslag till ändring av skyddsbestämmelserna som remitterades till den förvaltande myndigheten Statens fastighetsverk som godkänner förslaget. De synpunkter som framförts under hand har inarbetats i detta beslut.

Riksantikvarieämbetet

Box 1114
621 22 Visby
Tel 08-5191 8000
E-post registrator@raa.se
Hemsida www.raa.se
Org.nr 202100-1090
Plusgiro 599 94-4
Bankgiro 5052-3620

Beslut i detta ärende har fattats av överantikvarien Knut Weibull efter föredragning av handläggaren Jan Karlsson. Även avdelningschefen Marja-Leena Pilvesmaa och enhetschefen Solveig McKenzie har varit med om den slutliga handläggningen.

Beslutet har signerats elektroniskt och saknar därför namnunderskrift.

Bilaga:

Skyddsbestämmelser

Kopia till:

Statens maritima och transporthistoriska museer

Länsstyrelsen Västernorrlands län

Västernorrlands museum

Härnösands kommun

RAÅ/Bebyggelseregistret

Bilaga 1, RAÄ dnr RAÄ-2019-2531, datum 2020-06-22

Förslag till ändring av skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Hemsö fästning, Utanö 3:55 (del av), Härnösands kommun, Västernorrlands län

Det statliga byggnadsminnet Hemsö fästning omfattar delar av fastigheten Utanö 3:55 med samtliga ingående tidigare militära anläggningar och byggnader vid batteri Storråberget, batteri Havstoudd och mätstation Kläffsön. Byggnadsminnet avgränsas enligt bilagorna 1-3.

Följande skyddsbestämmelser ska gälla för byggnadsminnet:

1. Byggnadsminnet som omfattar batterierna och mätstationen i dess helhet, med tillhörande truppbefästningar och luftförsvarsanordningar, ska vårdas och underhållas på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar. Vård- och underhållsarbeten ska utföras med material och metoder som är anpassade till anläggningarnas egenart.
2. De avgränsade områdena får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras.
3. Inom områdena får inte vidtas sådana åtgärder med mark och vegetation som minskar byggnadsminnets kulturhistoriska värde. Anläggningen ska hållas fri från tillkommande vegetation, röjning för skottfält ska göras i den utsträckning som behövs för att försvarsuppgiften ska kunna förstås.
4. Anläggningarna får inte helt eller delvis rivas, raseras, igenfyllas eller byggas om.
5. Till batterierna och mätstationen hörande fast monterad inredning, inre och yttre utrustning, inklusive kanontorn med kanoner ska bevaras på plats.
6. Kvarvarande byggnader som uppförts för militär användning inom de avgränsade områdena ska vårdas och underhållas på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värden inte minskar. Vård- och underhållsarbeten ska utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadernas egenart. Byggnaderna får inte exteriört förändras på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värden minskar.

Om det finns särskilda skäl får, enligt 7 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen, byggnadsminnet ändras i strid mot skyddsbestämmelserna. Ansökan om tillstånd till sådan ändring lämnas på en särskild blankett till Riksantikvarieämbetet.

Generella begreppsförklaringar

Med *vård och underhåll* avses åtgärder för skötsel som behövs för att vidmakthålla tekniska egenskaper och utseende. Underhåll avser både arbeten som måste göras vid upprepade tillfällen och speciella åtgärder som ska hålla anläggningen i gott tekniskt skick. Till underhåll räknas inte åtgärder som tillför en byggnad eller en anläggning nya egenskaper, till exempel en ny kulör. Exempel på underhållsåtgärder är: ommålning, putslagning, lagning av tak och utbyte av skadade delar, dock inte omläggning av alla

taktytor eller hel ommålning.

Med *material och metoder som är anpassade till anläggningarnas eller byggnadernas egenart* avses material och metoder som ursprungligen användes när en anläggning, byggnad eller byggnadsdel uppfördes. I de delar av byggnadsminnet där kulturhistoriskt relevanta material fortfarande används får dessa inte ersättas med andra material. Med metoder avses bland annat bearbetning av trä och applicering av puts och färg.

Kulturhistorisk värdebeskrivning

Hemsö fästning är en av Sveriges största och bäst bevarade kustförsvarsanläggningar som uppfördes under kalla kriget och däri ligger också dess främsta kulturhistoriska värde. Hemsön har haft en strategisk betydelse långt tillbaka i tiden och 1916 påbörjades byggandet av fasta befästningar som spärr för inloppet till Ångermanälven. I januari 1918 angavs uppgifterna för Hemsö fästning att trygga svenska flottans förbindelser med örlogsbasen Ramvik, skyddandet av örlogsdepån och i andra hand industriella verk mot förstörelse samt förhindra att förbindelserna mellan arméns delar Norr och Söder Ångermanälven skärs av.

Efter andra världskrigets slut förändrades maktbalansen i Europa. Sveriges läge mellan stormaktsblocken och atomvapenutvecklingen krävde helt nya försvarsanläggningar och på Hemsön byggdes mellan åren 1953 och 1968 de tre nya atomsäkra bergrumsanläggningar. Hela Hemsön var ett militärt skyddsområde och var omgärdat av skyddsbestämmelser vilket bidrog till att byggandet av anläggningarna och dess verksamhet förblev hemlig.

De tre viktigaste anläggningarna – Storråberget, Havstoudd och mätstationen – visar på en liten yta tre generationer anläggningar och ger en kompakt bild av hur kustförsvaret var organiserat under kalla kriget.

Atombombshotet ställde helt nya krav på de fasta fästningar. För att ge det skydd mot atomvapenanfall sprängdes anläggningarna in i berget. Utformningen och byggnadstekniken utgör ett av anläggningarnas främsta kulturvärden. Tryckvågen och den följande återsuget som ett atombombsanfall skulle medföra krävde nya lösningar avseende inslag, tunnlar och portar, tunnlar försågs med stötvågsfickor och blindgångar. Tunnlar försågs med stötvågsportar av tjock armerad betong och slussar med stålportar. De underjordiska anläggningarna består av tunnelsystem mellan samtliga funktioner under mark. Samtliga dessa delar finns bevarade i anläggningarna.

Mätstationen på Kläffsön utformades även för att skyddas från markskakningar och består av en nedsänkt cylinder som hänger i fjäderförsedda pendlar. En teknik som Sverige var världsledande på vid denna tid.

När batteriet i Storråberget byggdes togs samtliga sprängmassor tillvara på ön. En del av massorna användes för att anlägga och förbättra vägar. Övriga massor deponerades i omgivande terräng på ett så naturligt sätt som möjligt för att minska upptäckt av anläggningen från luften. Vid batteriet Havstoudd deponerades massorna på ett liknade sätt i den omgivande terrängen, men här tippades även en del av massorna i vattnen utanför.

Artilleripjäserna, luftvärnsposteringar och betongvärnens placering och utformning på strategiska platser i terrängen och utformades för att smälta in i naturen och försågs med olika slag av kamouflage.

De ursprungliga tekniska försörjningssystemen är i stort sett intakta och har stor betydelse för förståelsen för anläggningarnas drift. Fästningen utsattes aldrig för angrepp och därför oskadd. Hemsö fästning har kvar all inredning och installation inne i berget från tiden då den togs ur bruk.

Här finns även kök, matsalar, logementen, hygienutrymmen och sjukförläggning liksom hela den för sin tid avancerade tekniska utrustningen i eldledningscentralen som användes för att rikta och avfyra kanonerna och luftvärn ovanpå på berget. I fästningen finns idag i stort sätt samtliga installationer intakta och omfattar förutom artillerimaterielen även radaranläggning, stridsledningscentraler, värmepannor, ventilations- och avloppssystem, dieseldrivna elkraftverk och verkstäder. De lösa inventarier och utrustning som lämnades kvar i anläggningarna förstärker upplevelsen och förståelsen av anläggningens funktioner och visar på det levnadsförhållande för de värnpliktiga vid tjänstgöring.

Både de exteriöra och interiöra miljöerna förmedlar känslan av den hotbild som det kalla kriget framkallade. I den utvändiga miljön finns historien av att vara en topphemlig militäranläggning tydligt utläsbar i terrängen. Ett stort antal betongvärn finns nedgrävda i marken, placerade i bergets skrevor och på höjder i strategiska lägen. Det finns ett stort upplevelsevärde i att röra sig runt i en terräng full av skyttevärn och luftvärnspjäser. Det är lätt att skapa sig en bild av hur livet kunde te sig när försvarsanläggningen var i drift.

Starka upplevelsemässiga värden ligger i kontrasten mellan det ensliga och karga naturområdet med enbart ett fåtal enkla träbyggnader och de utsprängda tunnlarna till de underjordiska anläggningarna.

Naturen på Hemsön har även ett stort värde. Placeringen vid Ångermanlandälvens mynning på gränsen mot världsarvet Höga kusten gör att fästningen erbjuder en vacker utsikt över kust, hav och öar.

Kort historik

Från slutet av 1800-talet fanns tankar på behovet av en fästning vid den djupa mynningsviken till Ångermanälven som stöd för flottans rörelser i dessa vatten. 1914 års försvarsbeslut innebar ett anläggande av Hemsö fästning och Luleå kustposition samt uppsättande av Hemsö kustartillerikår. Detta gjordes med tanke på att skydda det ekonomiskt och militärt viktiga inloppet till Ångermanälven. En örlogsdepå skulle finnas i Ådalen och en docka byggdes i Gustafsvik. Först under 1920-talet började planerna förverkligas.

1916 påbörjas befästningsarbetena på Hemsön. Arbetet på batteri Dalom på den norra delen av Hemsön fortsatte och batteriet var färdigbyggt 1922. Batteriet som var nedsprängt i berg bestod av två 15 cm kanoner och två strålkastare. Avvecklingen av detta batteri påbörjades när batteriet på Storråberget uppfördes.

1925 års försvarsbeslut innebar att Hemsö fästning blev lagd i materialreserven liksom örlogsdepån.

Vid andra världskrigets utbrott 1939 påbörjades en upprustning och 1942 års försvarsbeslut innebar betydande förstärkningar av kustförsvaret. 1939 får Hemsö fästning åter bemanning främst från Vaxholm. Enligt 1942 års försvarsbeslut skulle Hemsö fästning utvecklas till Sveriges största fästning någonsin. Beslutet innebar även en förstärkning av kustartilleriet vid de norrländska hamnarna och åtskilliga minlinjer tillkom i farvattnen vid Ångermanälvens utlopp.

Hotbilden under kalla kriget medförde också en kraftig utbyggnad av försvaret utefter Norrlandskusten med moderna anläggningar i berg som påbörjades i början av 1950-talet. Åren 1953-1957 uppfördes batteriet vid Storråberget och mellan åren 1961-1963 byggdes det lätta batteriet på Havstoudd. Åren 1967-1968 byggdes sedan mätstationen på Kläffsön.

Under 1980-talets senare del blev anläggningarna vilande. Värnpliktsutbildningen inriktades mot den nya amfibiebataljonen och 1989 utbildades de sista värnpliktiga på batterierna vid Storråberget och Havstoudd. Batterierna lades i malpåse i avvaktan på beslut om avveckling.

1989 var tiden för fasta befästningar och invasionsförsvar förbi, de militära förbanden blev mindre och rörligare. Detaljerad satellitspaning och moderna vapen gjorde också att befästningar som Hemsö blev lättare att upptäcka och mer sårbara. Fästningen kunde inte heller längre skydda mot de nya kärnvapnen som konstruerats.

1998 fattade regeringen beslut om att Hemsö fästningen skulle utgöra statligt byggnadsminne. Samma år öppnades batteriet i Havstoudd med visningar för allmänheten. Batteriet i Storråberget öppnades för visningar 2005.

År 2000 övertog Statens fastighetsverk förvaltningen av fästningen. De åtgärder som gjorts sedan dess har varit inriktade på att utveckla besöksområdet Hemsö fästning. Fritidsbaracken från 1970-talet om- och tillbyggdes 2005 för att inrymma en restaurang. Den f.d. vårdlokalen tillbyggdes för att inrymma toaletter för besökare. Bergvärme har installerats i båda batterierna. Ett mindre avloppssystem i anslutning till restaurangen var klart 2013.

2015 revs fritidsbaracken och en ny restaurang byggdes på samma plats. På senare år har även gjorts anpassningar för tillgänglighet, förbättringar av brandskydd och brandutrymning på flera ställen inom anläggningarna. Det senaste som projekterats är en markförlagd solcellsanläggning norr om batteri Storråberget.

Anläggningarna

Hemsö fästnings batterier och mätstation ligger insprängda i berget. Förutom kanon- och luftvärnspjäserna finns ovan jord ett stort antal värn och bunkrar av betong samt ett mindre antal träbyggnader. Många är kamouflerade med kamouflagenät, trä och plåtöverbyggnader. Även överbyggnader av betong och sten har utformats för att utgöra kamouflage.

Batteri Storråberget

Fästningen var byggd med ett komplett försörjningssystem för att i krigstid inrymma 340 man. I fredstid var dock styrkan reducerad till 200 värnpliktiga som gjorde sin utbildning i batteriet. I fredstid bemannades batteriet av befäl och värnpliktiga från kustartilleriregementet KA 5 i Härmösand.

Anläggningen ligger nedsprängd fyrtio meter i urberget och består av hundratals meter långa gångar och en totalyta om ca 5000 kvm. Artilleripjäser, radarstationer och luftvärnsposteringar ovan mark nås från berggrummen via trappor, slussar och tunnelsystem. Under byggnationen fanns ytterligare en tunnel som användes för transport av bortsprängda bergmassor, men som idag är helt försluten.

Berg- och betongtäckningen är fullträffsäker mot artilleriprojektiler och flygbomber samt skyddar mot luftstöt våg, initialstrålning och kvarvarande strålning från kärnladdningar.

Anläggningen är försedd med dubbla stötvågsbarriärer (slussar) som tillåter passage under högsta krigsberedskap. Alla installationer är helt intakta och omfattar bland annat stridsledningscentral, radaranläggning/eldgivningscentral, verkstäder för både el och mekanik, maskinhall med dieseldrivnet elverk.

Berganläggningen har en centraltunnel som binder samman pjäserna med stridsledningscentralen och resten av anläggningen.

Bergrummet sprängdes ut ur det 140 meter höga Storråberget och betecknades som atombombsäker. En detonation av 20 kiloton rakt ovanför fästningen skulle den stå emot. Om en kärnladdning av samma storlek som den som släpptes över Hiroshima träffade anläggningen räknade man med att två tredjedelar av anläggningen fortfarande skulle vara stridsduglig. Man installerade stötvågsbarriärer vid varje ingång från utsidan, vilket inkluderade ingångarna ner från pjäserna, luftvärnet och ventilationen på toppen av berget. Stötvågsdörrarna är överdimensionerade för att tåla det höga tryck som uppkommer vid en explosion. Helt gjutna i stål, skal av stål med betongfyllning eller endast en ren betongport. För att förstärka ytterligare byggdes ofta två eller flera dörrar på rad för att agera som en sluss, där minst en dörr måste vara stängd för nästa ska kunna öppnas.

En ytterligare åtgärd som installerades i anläggningen var en extra barriär av stötvågsdörrar, som delade av bergrummet i två stora separata delar. Detta möjliggjorde att man fortfarande skulle kunna bruka ena hälften om den andra blev totalförstörd i en attack. Det fanns även ett reservkök och flera dieselmotorkraftaggregat som skulle kunna användas till respektive del.

Fästningen rymmer logement till all personal som tjänstgjorde, liksom kök, diskrum, matförråd och utspisningsplatser. Två mässar och ett marketenteri fanns också att tillgå. Ett dieseldrivnet kraftaggregat försåg fortet med elektricitet och en djupborrad brunn gav färskvatten. Anläggningen skulle klara sig isolerad från omvärlden i ungefär tre månader, med de förnödenheter som fanns lagrade i bergrummet.

Centralt, 40 meter ned i berget ligger stabskorridoren -fortets hjärna. Där finns sambands- och stridsledningscentral med tillhörande elledningssystem ARTE 724. Här finns fortfarande kvar den orangelysande vägg som projicerar en av 1980-talets stora svenska militära tekniska landvinningar, stridsledningssystemet STRIKA.

I berget fanns även ett fältsjukhus med två operationssalar.

På bergets hjässan finns tre stycken 15,2 cm pjäser m/51 i dubbellavettage. Pjäsernas räckvidd var drygt två mil och det räckte till för att kunna fördröja och eventuellt slå ut stora delar av fiendens flotta. I skalskyddet ingick även 75 skyttevärn och sex granatkastarställningar placerade över ett stort område på bergets hjässan. För bekämpning av luftmål installerades inledningsvis tre 40 mm luftvärnsautomatkanoner m/48 med elledningssystem ARTE 703 och en 40 mm luftvärnsautomatkanon m/36. Luftvärnet moderniserades under 1970-talet. Eldledningssystemet utbyttes mot ARTE 725, då även en 40 mm luftvärnsautomatkanon m/48 respektive m/36 avvecklades.

Ovan mark fanns även några mindre enkla träbyggnader som användes som vaktlokal, expedition, förläggning, fritidsbarack för de värnpliktiga förutom några verkstäder. Dessa byggnader kvarstår. Sedan nedläggningen av fästningen har det tillkommit byggnader som uppförts för besöksverksamheten.

Batteri Havstoudd

Sammantaget är detta en mindre anläggning än den vid Storråberget. Batteriet kunde inte skjuta långt som det på Storråberget, men desto snabbare. Batteriets räckvidd var nio kilometer och eldhastighet 25 skott per pjäs och minut. Havstoudd ligger fågelvägen ungefär sju kilometer norr om Storråberget.

I början av 1960-talet moderniserades kustartilleriet och beslut togs att tillföra 30 stycken fasta batterier bestående av Bofors fasta tornpjäs m/57 med 7.5 cm kaliber. De kom att byggas i tre serier, alla med speciella särdrag, från 1961 till 1975 och placerades ut i kustbandet på platser som till exempel Hemsö, Sundsvall, Karlshamn, Simrishamn, Malmö, Lysekil, Marstrand och Fårö.

Ett batteri utgjordes av tre pjäser med gemensam eldledningsfunktion i berg för maximalt skydd, även mot kärnvapen. I de åtta första batterierna, uppförda mellan 1961 och 1965, var de tre pjäserna sammanbundna genom en centraltunnel där det förutom eldledning, sammanställningsplats och kraftförsörjning även fanns manskapsförläggning, kök och verkstäder. På grund av den drygt 450 meter långa centraltunneln blev därför pjäsernas gruppering ganska tät med ca 200 meter mellan varje enhet.

Från centraltunneln i Havstoudd går förbindelser ut till de tre pjäserna, eldledningscentralen och till minstationen. Det finns även stigschakt som användes när skyttevärnen skulle bemannas.

Batteriet utrustades med tre 7,5 cm tornpjäs m/57. Till anläggningen hörde även 40 skyttevärn för närförsvar och fem skyddsrum för personal.

Övriga byggnader ovan mark består av en större förläggningsbyggnad och några mindre förråd. Samtliga hus är uppförda i trä med en enkel utformning.

Mätstation Kläffsön

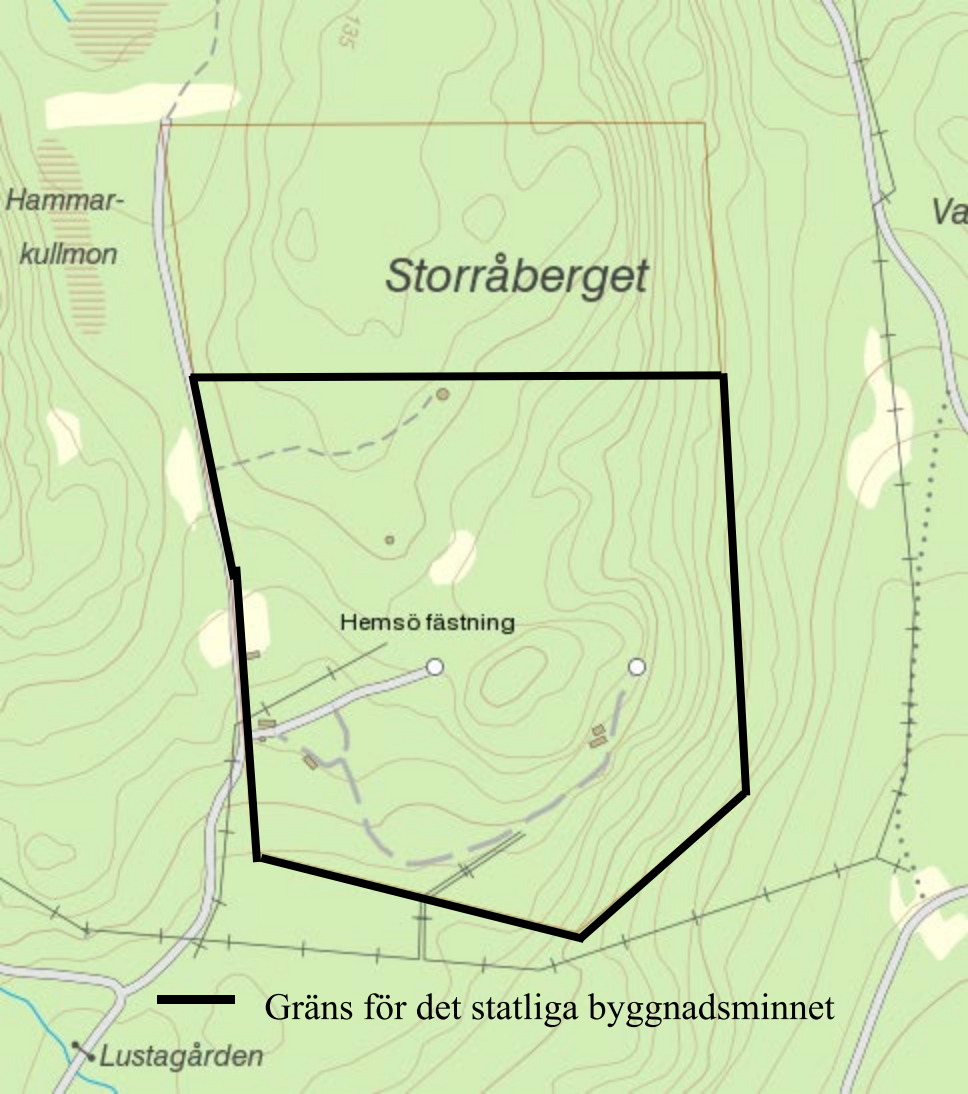
Mätstationen på Kläffsön kunde tas i bruk 1970. Vid mätstationen säkerställdes spanings- och eldledningen för pjäserna vid Storråberget. Ovan jord syns endast en enkel liten träbyggnad som döljer nedgången till anläggningen samt en radarantenn, en pansarkupol med TV-kamera och en laseravståndsmätare. Byggnaden över ingången är en del av anläggningens kamouflage, då den ser ut som vilken fiskebod som helst som finns på ön.

Huvuddelen av anläggningen sträcker sig 40 meter ner i berget i fyra våningar. Till skydd mot markskakning vid bombanfall är den byggd i ett stålskelett som vilar på stora fjäderupphängningar.

Från ingången leder en trappa ned till nästa plan med en stötvågsbarriär. På detta plan finns även maskinrummet. I våningen under eldledningscentralen med systemet ARTE 719. Själva förläggningen för tjugio man finns ytterligare ett plan ner och längst ner i anläggningen finns kök, matsal och förråd samt tankar för vatten, diesel och avlopp. Från anläggningen fanns även flera nödutgångar.

I övrigt finns ett äldre observationsvärn i sten och betong i närheten av anläggningen och tolv skyttevärn som idag är plomberade.

Storråberget

Hemsö fästning

— Gräns för det statliga byggnadsminnet

Hammar-kullmon

Lustagården

30

Immaren

Grundvarpet

Flåsesundet

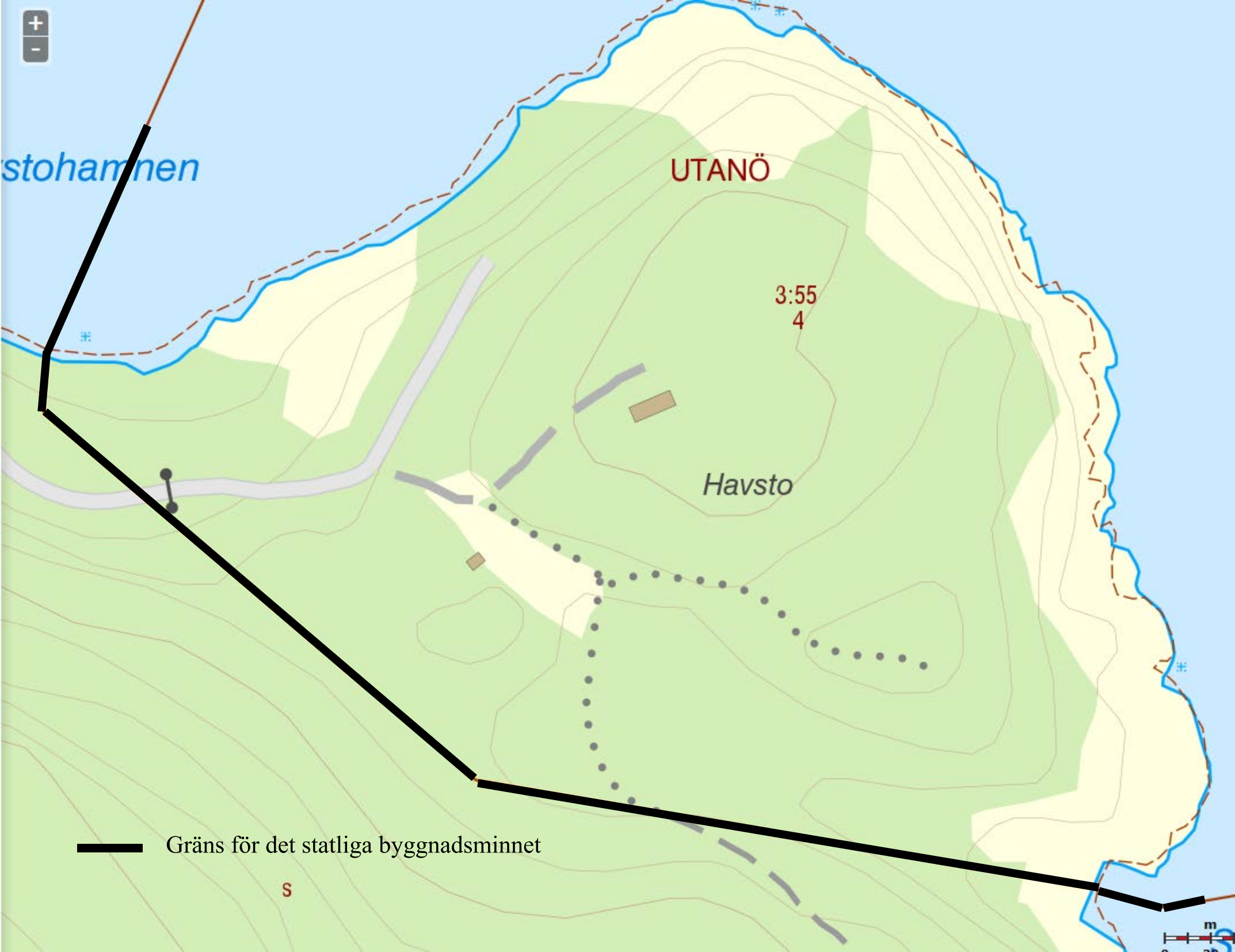
ämning

Klaffson

Grubban

ten

Gräns för det statliga byggnadsminnet

stohamnen

UTANÖ

3:55
4

Havsto

— Gräns för det statliga byggnadsminnet

S

